

Hitvallás és megszólalás

Az evangélikus egyház hangja a mai társadalomban

■ ANGYAL-CSEKE CSABA

Talán nem téves a megállapítás, miszerint a magyarországi kereszténység helyzetének és jövőjének manapság gombamódra szaporodó elemzéseit sokkal inkább az egyház életének gyakorlati vonatkozásai és a teológiai munka irányának kérdései foglalkoztatják. Nem tagadva ezek égető szükségét és relevanciáját, fontos arra is felhíni a figyelmet, hogy az egyház helyét ma valójában nem az állam és egyház kettősségében, hanem az állam–egyház–társadalom hármasszövegében kell megtalálnunk. Az egyház társadalmi feladata, hogy az evangélium üzenete alapján, sajátos kompetenciáira támaszkodva közvetítői feladatot lásson el az egyének és társadalmi életkörülményeik között, és ebben hangsúlyozza az Istennel való kapcsolat relevanciáját (HUBER 1998, 269. o.). A központi kérdést így az jelenti, hogy vajon az egyház teológiai munkája mennyiben veszi tekintetbe az aktuális és valós társadalmi valóságot.

Egyház a társadalomban

A magyar társadalom mai helyzetéről elérhető elemzések szempontjai közül itt csak arra utalunk, hogy a 2026 tavaszán kialakult új helyzetben az együttműködés valójában nem többségi alapon, hanem a kooperáció és a konszenzuseresés útján jön létre, amihez a nyilvánosság intenzív bevonására, a társadalmi részvétel szorgalmazására, pártsemleges eszmecserére lehetőséget biztosító közegekre van szükség (FLECK 2026, 177–179. o.). Ebben a társadalom szereplőire – így az egyházra is – mint erőforrásra, mint a társadalom közpolitikai képességének letéteményeseire van szükség (BODA–SZABÓ 2025, 22. o.).

A demokrácia és az egyház közötti kapcsolatot klasszikus megközelítésben a Wolfgang BÖCKENFÖRDE jogfilozófus megfogalmazta paradoxon összefüggésében ragadhatjuk meg, amely szerint a szabad- elvű, szekularizált állam olyan előfeltételekből él, amelyeket maga nem tud garantálni (2006, 112. o.). A szabadság paradoxona abban áll, hogy a demokrácia a szabad polgárok elkötelezettségétől és részvételétől függ, így veszélybe kerül, ha a polgárok nem élnek ezzel a szabadsággal. Az állam önmagára nem támaszkodhat, hiszen az ellentmondana szabadságjellegének, ha kényszerítené a polgárokat a szabadság gyakorlására. Az állampolgárok „vallásos hite” (religiöse Glaube) az, ami az állam szabad életének hajtó- és összetartóerejét biztosítja, és amivel képes leküzdeni strukturális válságát (uo. 113. o.).

A nemrég elhunyt német filozófus, Jürgen HABERMAS a vallás egész társadalomra hatni képes inspiráló erejéről beszél (2005, 149. o.). A teológiai tartalmak ennél fogva fontos társadalmi-erkölcsi erőforrást jelentenek, amelyeket a modernitás különféle jelenségei közepette is eredményesen lehet felhasználni, mert kiegészíthetik azt a csak gyengén motiváló észszerűségi erkölcsöt, amelyekre a nagyrészt szekularizált társadalmak alkotmányos integrációjának végső soron támaszkodnia kell (HABERMAS 2013, 299. o.). Elsősorban a vallási meggyőződés ad új transzcendens erőt az ész defetizmusától meggyengült normatív tudatnak. Éppen ezért a vallási érveknek és céloknak közeleti diskurzusban is teret kell engedni, mert csak így válhat hatékonyá inspiratív és értelmet adó erejük, amelyre a társa-

dalomnak szüksége van. Ehhez elkerülhetetlen, hogy a teológiai nyelvet szekuláris kifejezésekre fordítsuk le, hogy azok általánosan hozzáférhetővé és felhasználhatóvá váljanak.

A bonni etikus, Hartmut KRESS hívta fel a figyelmet arra, hogy a vallás jelentősége túlbecsülhető a demokrácia stabilizálásában, mivel azok homogén egységként kezelése figyelmen kívül hagyja annak felismerhető sokszínűségét (2012, 24–32. o.). A jelenkori társadalmi vitákból jól látható, hogy a különféle keresztény közösségeknek sem sikerül nyilatkozataikkal közös álláspontot képviselniük, így a nézetek spektruma párhuzamos a vallási hovatartozással. Ennek számos hazai példáját is említhetjük az utóbbi évekből.

A katolikus teológus, Georg Essen nemrégiben megjelent könyvében azonban azt hangsúlyozta, hogy az elemzett összefüggés csak szigorúan a szabadság fogalma mentén végiggondolva mégis érvényes lehet. Annak okán, hogy az alkotmányos állam önkorlátozásának összefüggésében a szabadság értelmezésében szükség van a „vallási értelemforrások” (religiöse Sinnressourcen) közvetítésére, ugyanis azok egyfajta szabadságfelfogást is magukkal hordoznak (ESSEN 2024, 170–171. o.). A demokráciában az egyháznak produktív módon kell közreműködniük az állampolgárok szabadságtudatának megerősítésében, amelytől a demokrácia sorsa függ. Ez természetesen azt vonja maga után, hogy a keresztény egyházak csak akkor szerezhetnek hitelességet a demokratikus közvélemény előtt, ha hívő módon közvetített gyakorlatukban Istent úgy hirdetik, és róla úgy tanúskodnak, mint aki garantálja az ember szabadságát (uo. 245–283. o.).

Német teológusok a közelmúltban azt a megállapítást tették, hogy az emberi méltóság sérthetlensége köti össze a keresztény hitet és a demokratikus rendet. Az ember Isten képmásaként (imago Dei) és személyként (persona) elidegeníthetetlen, méltósággal és szabadsággal felruházott teremtmény, aki felelősséget vállal másokért (CHARBONNIER et al. 2026, 13. o.). Az egyház társadalmi véleményformálásának kérdését ennek értelmében az egyén felől és dogmatikai, pontosabban ekkleziológiai megalapozottsággal kell végiggondolnunk. Az előbbi kitételhez jó keretet kínálhat Luther három rendről (drei Stände) szóló tanítása, amely szerint a keresztény ember élete a polgári közösség (status politicus), a család (status oeconomicus), valamint az egyház (status ecclesiasticus) keretei között zajlik. Az ismertebb két birodalomról szóló tanításban megfigyelhető „lelki” és „világi” közötti szigorú megkülönböztetéssel szemben a rendek bűneset utáni állapotának jellemző egyenrangúsága lehetővé teszi, hogy a kereszténységet „világi jelenséggént” szemléljük (BAYER 1984, 358–359. o.). Ugyanakkor az, hogy mindhárom rend „világi” és „lelki” is egyaránt, azt fejezi ki, hogy nemcsak az egyháznak, hanem a közeletnek is vannak teológiai dimenziói (BOER 2007, 411. o.). A második kitétel megalapozásához fontos rámutatnunk egy szintén a közelmúlt német teológiai munkájából született, de a hazai összefüggésben is kulcsfontosságú diagnózisra. A társadalom jelentős része az egyházat már nem hit-, hanem világnézeti közösséggént értelmezi, amely a „keresztény értékek” elfogadása mentén szerveződik. Az egyházak efféle önértelmezése szereptévesztéshez vezet, amelyet a relevanciavesztéstől való félelem odáig is súlyosbíthat, hogy eszközzé válhatnak (KLINGE–SCHELIHA 2026, 148. o.).

Kontextuális, közéleti és diszkurzív teológia

Ebben a helyzetben a teológiai munka három lehetséges irányáról érdemes gondolkodnunk, amelyeknek bár egyike sem elterjedt egyházunkban, sporadikusan mindegyiknek megtalálhatjuk az előzményeit (vö. REUSS 1997; BÉRES 2019).

A kontextuális teológia fogalmán klasszikus értelemben a teológiai munkának azt a formáját és alakját értjük, amely egyrészt elsősorban induktív módon jár el, másrészt amelyben a kulturális környezet tudatos beemelése a hitértelmezés kiinduló- és végpontjaként konstitutív jelentőségű (COLLET 1997, 328. o.). A teológia művelésének minden módja kontextuális. A teológia kontextualitása a kinyilatkoztatás inkarnációs struktúrájából adódik: Isten emberré és történelemmé válik az emberek felé zajló önközlésében, ennek felel meg a hit „testi”, azaz emberi és történelmi válasza (HILBERATH 2012, 4. o.). Ebből következik a passzív és az aktív kontextuális teológia közötti különbségtétel. A „passzív” jelző azért indokolt, mert az így értelmezett kontextuális teológia az érintett teológusok kifejezett közreműködése nélkül jön létre. Azonban a teológiai mondanivaló kontextushoz formálása „aktív”, azaz tudatos és célorientált folyamat eredménye is lehet, amely egy új társadalmi helyzettel való szembesülés révén születik. Ennek a teológiai munkának a célja, hogy megőrizze az Istenről való beszéd relevanciáját azáltal, hogy elméleti-rendszerszintű reflexióra építve igyekezik biztosítani a teológia mindennapi élethez való kapcsolódását, valamint annak érthetőségét (BEER 1995, 13. o.).

Szintén kontextuális metodológiát alkalmaz az úgynevezett „közéleti teológia” (public theology) megközelítése (JACOBSEN 2013, 80. o.), amely abból indul ki, hogy a teológia témája semmiképpen sem korlátozható az egyes ember magánszférájába, hanem sokkal inkább a közéletre irányul, ebből következően az egyház közszférában betöltött helyét, társadalmi alakját és szerepét vizsgálja (HÖHNE 2015, 29. o.). A közéleti teológia a kereszténység társadalmi nyilvánosságra gyakorolt hatásának és tevékenységének reflexiója. Célja, hogy az egyházak eleget tegyenek saját közszerepüknek, mind pedig az orientáló, dialógus jellegű részvételüknek a társadalom identitásairól, céljairól, feladatairól és válságairól a polgárok között folyó nyilvános vitákban (VÖGELE 1994, 421. o.). A közéleti kérdések teológiai hagyományok fényében történő reflexiójaként értelmezve (BEDFORD-STROHM 2015, 215. o.) a közéleti teológia nem a társadalmi viszonyok elvi kritikájára irányul (VÖGELE 1994, 424. o.). Az előtérben inkább a hit, a teológia és az egyházi tanítások társadalmi kommunikálhatóságának, lefordíthatóságának és jelenlétének kérdései állnak (HÖHNE 2015, 125. o.).

A német teológia egy közelmúltból származó értékelése szerint a közteológia megerősíti az egyház közvetítői szerepét, mivel azonban elsősorban etikai követelésekhez kapcsolódik, e teológia következményei közé tartozhat a teológia rendszeralkotó igényéről való lemondás, valamint annak az etikára való redukálása is (KLINGE–SCHELIHA 2026, 142. o.). Ehelyett vezették be a diszkurzív teológia fogalmát, amely abból indul ki, hogy az egyház belső pluralitását tekintve nem lehet és nem is szabad globális állítást tenni az egész közösségi életről. A diszkurzív teológia felhívja a figyelmet, hogy az akadémiai teológia azzal is szolgálja az egyházat, ha annak állásfoglalásait kritikusan kíséri. A diszkurzív teológia fogalmát azonban nem szabad harci kifejezésként érteni, hanem sokkal inkább az a funkciója, hogy minden egyházi-teológiai álláspontot meg kell vizsgálni abból a szempontból, hogy mikor teszi lehetővé a nyitott, érvelésen alapuló racionális diskurzust, és mikor fenyeget annak megakadályozásával (uo. 144. o.).

A hitvalló megszólalás időszerűsége

A fentebb vázolt szempontok – részben a központi témakiírás címe által kínáltan, de meggyőződésem szerint tartalmilag is – a hitvallás fogalmában egyesíthetők. A hit közösségi kifejezésére szolgáló hitvallás egyrészt a kontextualitás és a téren és időn átívelő érvényesség, másrészt a kötelezettség

és a szabadság közötti kettős feszültségben áll (OBERDORFER 2025). Ugyanakkor a közéleti teológia egy sajátos esetének tekinthető, hiszen a hitvallás lényege, hogy benne a vallási odaadás önkéntes, személyes ügye a társadalom és annak szélesebb körű problémáinak kezelésével kerül összefüggésbe (SEXTON 2016, 236. o.).

A reformációban hangsúlyozták az evangélium hallgatásán alapuló hitvallást, ugyanakkor az ebből fakadó hitvallás a hitet a világ fóruma előtt is megvallotta (BÜNKER 2013, 36. o.). A reformátorok számára a hitvallás egyértelműen vallási és politikai jelentéssel is bírt. A hitvallás soha nem csupán magánjellegű, hanem mások és a világ felé tett kijelentés az egyén alapvető meggyőződéséről. Bár a hitvallásképződés lezártnak tekinthető, ez nem jelenti azt, hogy véget ért azok tartalmának megvitatása vagy az általa inspirált cselekvés határainak megállapítása. Minden generáció szükségszerűen azzal a kihívással szembesül, hogy tovább kell lépnie a saját értelmezésével és a hitvallási lehetőségek iránti elkötelezettségével. Egy ilyen hitből fakadó aktivitás a lutheránus hitvallás lényege. Úgy kell tekintelnünk a hitünkre, hogy azt megéri megvallani a világ különféle fórumain (STJERNA 2021, 58–60. o.).

A hitvallás – nem teológiai nyelven fogalmazva – elkötelezettséget tükröző felajánlás. Nem az intézményi tekintélyre való hivatkozás és nem is a kényszerítő erejű hitbeli elfogadásra való igény, hanem kizárólag a hitvalló emberek személyes elkötelezettsége és hitelessége alapozza meg a hitvallást. Az a kockázat, amelyet a nyilvánosság elé lépéssel vállalnak, még érdekesebbé teszi hitvallásukat mások számára (CLAUSEN 2014, 257–258. o.). A hitelességet tovább erősíti azonban az is, hogy a hitvallás a szó és a tett egységében megnyilvánuló tanúságtétel (AXT-PISCALLAR 2008, 18. o.), és van egy invitáló jellege is: burkolt, kimondatlan, de egyértelmű felhívás a csatlakozásra (DINGEL 2005, 62. o.).

A hitvallásnak mint az egyház társadalomban való megszólalásának a formáját támogatja a szingularitások társadalmának értelmezése is, amelyben a hitelesség kultúrájában és forradalmában nem az általános, hanem a különös számít érdekesnek, amit az autenticitás és az egyedülállóság tesz lehetővé (RECKWITZ 2026, 7–21. o.). A hitvallás mint beszédaktus több szempontból is vonzó lehet ebben az összefüggésben:

- Hozzá tartozik az a személy, aki vallást tesz, aki kiáll azért, amit mond, ezáltal összekapcsolja személyét a hitvallás tartalmával, és ő maga is kézzelfoghatóvá és sebezhetővé válik.
- A hitvallás nem feltételez általános egyetértést, mivel olyasmire vonatkozik, ami mások számára éppen nem magától értetődő.
- Nem feltételez általános és kötelező érvényt, ugyanakkor egyetértésre törekszik, meggyőződésének mindig csak sajátos indoklása van: nem bizonyít, hanem tanúskodik.
- Nyilvános, tehát olyan dologra vonatkozik, amelyről úgy vélik, hogy az másokat is érint, akkor is, ha ők (még) nincsenek meggyőződve róla (CLAUSEN 2014, 257. o.).

A hitvallásnak azonban mint tartalomnak is megtalálhatjuk a relevanciáját a szingularitások társadalmának összefüggésében. A közöny mindig az érzékelt irrelevanciából fakad, így feladatunk rámutatni a hit relevanciájára és kiemelni azokat a hittartalmakat, amelyek a megszólítani kívánt közeg számára különösen is fontosak. Nem relevanciát konstruálunk, hanem konstatálunk (uo. 255. o.). Itt csak két hitvallásunk tartalmának efféle értelmezésére szeretnék utalni. Egyrészt a Nicea-konstantinápolyi hitvallásban az „egylényegű” (ὁμοούσιος) jelző kifejezi, hogy az egyetlen Isten nem a létezés közömbös egysége, amelyben minden különbség eltűnik és megsemmisül, hanem az egység és a sokféleség rendkívül összetett összefonódása. Az egyén általa közvetlen és megkülönböztethetetlen hozzáférést kap a lényegi egységhez, és ez olyan identitást teremt, amely egyben különbség is (RUHS-TORFER 2025, 224–225. o.). Másrészt az *Ágostai hitvallás* megigazulásról szóló IV. cikke a figyelemért

folyó küzdelemben (RECKWITZ 2026, 130–134. o.) megszólíthatja a jelentéktelenségtől való félelem hajtott embereket (KÖRTNER 2025, 86. o.).

A keresztény hitvallás bár elvesztette mérvadó jellegét, de orientációs ereje megmaradt. Lehetséges fórumai ma a média és a mindennapi életvilág, címzettjei hétköznapi, minden társadalmi rétegből származó emberek lehetnek. Feladatunk tehát tanúságot tenni a hitvallás erejéről, amely az emberi létet eredete és rendeltetése felől megvilágítja, és megfelelő magatartásra ösztönöz gyakorlatot orientáló és motiváló erőként. E tanúságtétel egyrészt a jelenkori együttélés kihívásaival szembenező cselekvésben, másrészt pedig a keresztény életbizonyosság olyan, saját felelősséggel megfogalmazott, kortárs nyelven történő kifejtésében valósul meg, amely tisztázó módon járul hozzá az élet alapvető kérdéseiről folyó mai vitákhoz (HERMS 2023, 86–87. o.).

Felhasznált irodalom

- AXT-PISCALAR, Christine 2008. Theologie – Dogma – Bekenntnis. Überlegungen aus evangelischer Sicht zu ihrer Bedeutung und Funktion. *Ökumenische Rundschau*, 57. évf. 1. sz. 3–21. o.
- BAYER, Oswald 1984. Natur und Institution. Eine Besinnung auf Luthers Dreiständelehre. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 81. évf. 3. sz. 352–382. o.
- BEDFORD-STROHM, Heinrich 2015. Öffentliche Theologie in der Zivilgesellschaft. In: Florian Höhne – Frederike van Oorschot (szerk.): *Grundtexte Öffentliche Theologie*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. 211–226. o.
- BEER, Peter 1995. *Kontextuelle Theologie. Überlegungen zu ihrer systematischen Grundlegung*. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn–München–Wien–Zürich. (Beiträge zur ökumenischen Theologie 26.)
- BÉRES Tamás 2019. Kell-e nekünk közteológia? In: Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Teológia és nyilvánosság*. Luther Kiadó, Budapest. 11–21. o.
- BODA Zsolt – SZABÓ Andrea 2025. A demokrácia kultúrája. Állampolgárok és a kormányzás. In: Gyurgyák János – Kovács Imre – Pálincás József – Romsics Ignác – Szatmáry Eörs (szerk.): *Merre tovább? Magyarország helyzete és kilátásai*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BOER, Theo A. 2007. Is Luther's Ethics Christian Ethics? *Lutheran Quarterly*, 21. évf. 4. sz. 404–421. o.
- BÖCKENFÖRDE, Ernst-Wolfgang 2006. Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation. In: uő: *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie. Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- BÜNKER, Michael 2013. *Schrift – Bekenntnis – Kirche. Ergebnis eines Lehrgesprächs der Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. (Leuenberger Texte 14.)
- CHARBONNIER, Ralph – GOOS, Christoph – KEITEL, Nikolas – MIELKE, Roger – SCHELIHA, Arnulf von – SPENGLER, Friederike F. 2026. *Gut begründet. Ein Wort der lutherischen Kirchen zur Demokratie*. Vereinigten Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands, Hannover.
- CLAUSEN, Matthias 2014. Bekennen und Bekenntnis im Kontext säkularer Gesellschaft. In: Thomas K. Kuhn (szerk.): *Bekennen – Bekenntnis – Bekenntnisse. Interdisziplinäre Zugänge*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. (Greifswalder Theologische Forschungen 22.) 247–262. o.
- COLLET, Giancarlo 1997. Kontextuelle Theologie. In: Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. 6. köt. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien. 327–329. o.
- DINGEL, Irene 2005. Bekenntnis und Geschichte. Funktion und Entwicklung des reformatorischen Bekenntnisses im 16. Jahrhundert. In: Johanna Loehr (szerk.): *Dona Melancthoniana. Festgabe für Heinz Scheible zum 70. Geburtstag*. Frommann-Holzboog, Stuttgart – Bad Cannstatt. 61–81. o.

- ESSEN, Georg 2024. *Fragile Souveränität. Eine Politische Theologie der Freiheit*. Mohr Siebeck, Tübingen. (Untersuchungen über Recht und Religion 5.)
- FLECK Zoltán 2026. A jogállam helyreállítása. In: Lányi András (szerk.): *Felforgatókönyv. A rendszerváltás forráskönyve*. Magyar Hang, Budapest. 165–179. o.
- HABERMAS, Jürgen 2005. Religion in der Öffentlichkeit. Kognitive Voraussetzungen für den „öffentlichen Vernunftgebrauch“ religiöser und säkularer Bürger. In: uő: *Zwischen Naturalismus und Religion. Philosophische Aufsätze*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- HABERMAS, Jürgen 2013. Politik und Religion. In: Friedrich Wilhelm Graf – Heinrich Meier (szerk.): *Politik und Religion. Zur Diagnose der Gegenwart*. C. H. Beck Verlag, München. 287–300. o.
- HERMS, Eilert 2023. Die Plausibilität und Orientierungskraft des christlichen Bekenntnisses in der Wissensgesellschaft der Nachmoderne. *Kerygma und Dogma*, 69. évf. 1. sz. 58–90. o.
- HILBERATH, Bernd Jochen 2012. Kommunikative Theologie. Dialogische Reflexion gelebten Glaubens. *Das Magazin*, 11. évf. 1. sz. 4–7. o.
- HÖHNE, Florian 2015. *Öffentliche Theologie. Begriffsgeschichte und Grundfragen*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. (Öffentliche Theologie 31.)
- HUBER, Wolfgang 1998. *Kirche in der Zeitenwende. Gesellschaftlicher Wandel und Erneuerung der Kirche*. Bertelsmann Verlag, Gütersloh.
- JACOBSEN, Eneida 2013. Public and Contextual? An Introductory Approach to the Contextuality of Public Theologies. In: Heinrich Bedford-Strohm – Florian Höhne – Tobias Reitmeier (szerk.): *Contextuality and Intercontextuality in Public Theology*. Lit Verlag, Berlin. (Theologie in der Öffentlichkeit 4.)
- KLINGE, Hendrik – SCHELIHA, Arnulf von 2026. Diskursive Theologie. Zur gegenwärtigen Lage des Protestantismus in Deutschland. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 123. évf. 1. sz. 140–151. o.
- KÖRTNER, Ulrich H. J. 2025. *Kirche des Wortes. Wirkungen und Wirksamkeit des Evangeliums*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- KRESS, Hartmut 2012. *Ethik der Rechtsordnung. Staat, Grundrechte und Religionen im Licht der Rechtsethik*. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- OBERDORFER, Bernd 2025. Bekenntnisse. *SysLex. Onlinelexikon Systematische Theologie*, 2025. november 4. <https://syslex-online.de/articles/bekenntnisse-version-1-0/>; <https://konfessionskunde.de/themen/begriff/bekenntnisse/>. <https://doi.org/10.15496/publikation-112770>.
- RECKWITZ, Andreas 2026. *A szingularitások társadalma. A modernitás szerkezetváltozása*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- REUSS András 1997. Kontextuális teológia kell. *Lelkipásztor*, 72. évf. 12. sz. 446–448. o.
- RUHSTORFER, Karlheinz 2025. Ganz Gott – Ganz Mensch? Eine neue Deutung der Homousie für das 21. Jahrhundert. In: Herbert Haslinger (szerk.): *Jesus Christus – Gott und Mensch. Christologie für heute*. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien. 212–227. o.
- SEXTON, Jason S. 2016. Confessional Theology in Public Places. *International Journal of Public Theology*, 10. évf. 2. sz. 232–246. o.
- STJERNA, Kirsí 2021. *Lutheran Theology. A Grammar of Faith*. T&T Clark, London – New York.
- VÖGELE, Wolfgang 1994. *Zivilreligion in der Bundesrepublik Deutschland*. Kaiser Verlag, Gütersloh. (Öffentliche Theologie 5.)